

ΤΕΥΧΟΣ ΟΓΔΟΟ
2020/2

ΤΡΥΦΩΝΑΣ ΛΕΜΟΝΤΖΟΓΛΟΥ

Δικαιότερη κατανομή της γης, συγκέντρωση στις αγροτικές δραστηριότητες και ανάπτυξη του εγγραμματισμού

ΚΩΣΤΑΣ ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ

Ο Μαρξ και οι Ινδιάνοι. Από τη φιλοσοφική ανθρωπολογία στην εμπειρική εθνολογία

ΓΙΩΡΓΟΣ ΦΑΡΑΚΛΑΣ

Οι δύο ήλιοι καὶ ἡ κατάργηση τῆς ἐργασίας.
Ὁ Ἑγελος, ὁ Μὰρξ καὶ ἡ προστασία τῆς ἐλευθερίας

ΜΑΝΘΟΣ ΣΑΝΤΟΡΙΝΑΙΟΣ

Η λέξη-κλειδί ενάντια στον -ισμό. Οι συνθήκες για την ολοκλήρωση μιας ήρεμης επανάστασης

ΛΟΥΙΖΑ ΑΥΓΗΤΑ

Ο τόπος ως βλέμμα και η γεωγραφία ως πεδίο συγκρότησης της σύγχρονης τέχνης

KLAUS VIEWEG

Πέρα από τη Wall Street και την People's Republic.
Το τέλος του καπιταλισμού και το μέλλον του

ΟΥΡΑΝΙΑ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ

Βιβλιοκρισία: Κουρούτζας Χρήστος –
Εγκληματολογία της Γενετικής

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ

Βιβλιοπαρουσίαση: Βόλφγκανγκ Στρεκ – *Κερδίζοντας χρόνο.
Η καθυστερημένη κρίση του δημοκρατικού καπιταλισμού*

Ρ

Ι

Μ

Η

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

Τιμή €9

ΚΡΙΣΗ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΚΡΙΣΗ

Εξαμηνιαία Επιστημονική Επιθεώρηση

KRISI

Biannual Scientific Review

Επικεφαλής σύνταξης

Θοδωρής Δημητράκος, Γιάννης Κοζάτσας, Κώστας Πασσάς

Συντακτική επιτροπή

Ελένη Βλάχου, Χριστίνα Δημακοπούλου, Θοδωρής Δημητράκος, Γιάννης Κοζάτσας, Κώστας Πασσάς, Αγγελική Πούλου, Κώστας Στεργιόπουλος, Μαρία Χολέβα

Επιστημονικοί συνεργάτες

Αραγεώργης Άρις (1961-2018), Γκιούρας Θανάσης, Jung Reinhard, Καλτσώνης Δημήτρης, Μαμουλάκη Έλενα, Μανιάτης Γιώργος, Ματθιόπουλος Ευγένιος, Μαυρουδέας Σταύρος, Μπάγκος Παντελής, Μπαλτάς Αριστείδης, Μυλωνάκη Ευγενία, Παπαδάτος Νίκος, Σακελλαρόπουλος Σπύρος, Σταυρίδης Σταύρος, Τύμπας Τέλης, Φαράκλας Γιώργος, Φουρτούνης Γιώργος, Χρύσης Αλέξανδρος, Ψύλλος Στάθης.

Επικοινωνία

www.e-krisi.gr

Υπεύθυνος επικοινωνίας

Γεράσιμος Χολέβας

Σελιδοποίηση-παραγωγή

Μοτίβο Α.Ε.

Σχεδίαση ιστοσελίδας

Γιάννης Σακελλαρίου

Τιμή τεύχους: 9 ευρώ

Ετήσια συνδρομή (ιδιώτες): 15 ευρώ

Ετήσια συνδρομή (ιδρύματα): 20 ευρώ

Κεντρική διάθεση

Εκδόσεις Τόπος

Πλαπούτα 2 & Καλλιδρομίου, 114 73 Αθήνα, Τηλ. 2108222835, info@motibo.com

Τεύχος 8 – 2020/2

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση μέρους ή όλου του έργου, καθώς και η αναπαραγωγή ή μετάδοσή του με οποιοδήποτε οπτικοακουστικό, γραπτό ή άλλο μέσο χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη ή του συγγραφέα.

ISSN 2585-2124

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Άρθρα

Δικαιότερη κατανομή της γης, συγκέντρωση στις αγροτικές δραστηριότητες και ανάπτυξη του εγγραμματισμού: Μια εμπειρική μελέτη για την περίπτωση της Ελλάδας στα τέλη του 19ου αιώνα	5
Τρύφωνας Λεμοντζόγλου	

Ο Μαρξ και οι Ινδιάνοι. Από τη φιλοσοφική ανθρωπολογία στην εμπειρική εθνολογία	43
Κώστας Γαλανόπουλος	

Οι δύο ήλιοι και η κατάργηση τής εργασίας. Ό' Έγγελος, ό Μάρξ και ή προστασία τής έλευθερίας άπό τήν οίκονομική άνισότητα	67
Γιώργος Φαράκλας	

Η λέξη-κλειδί ενάντια στον -ισμό. Οι συνθήκες για την ολοκλήρωση μιας ήρεμης επανάστασης	89
Μάνθος Σαντοριναίος	

Ο τόπος ως βλέμμα και η γεωγραφία ως πεδίο συγκρότησης της σύγχρονης τέχνης	115
Λουίζα Αυγήτα	

Μετάφραση άρθρου

Πέρα από τη Wall Street και την People's Republic – Το τέλος του καπιταλισμού και το μέλλον του	135
Klaus Vieweg	

Βιβλιοκρισία

Κουρούτζας Χρήστος 2018. Εγκληματολογία της Γενετικής, Αθήνα: Πεδίο	155
Ουρανία Γεωργοπούλου	

Βιβλιοπαρουσίαση

Βόλφγκανγκ Στρεκ 2016. Κερδίζοντας χρόνο. Η καθυστερημένη κρίση του δημοκρατικού καπιταλισμού. Αθήνα: Τόπος	163
Αναστασία Ιωαννίδου	

Πέρα από τη Wall Street και την People's Republic – Το τέλος του καπιταλισμού και το μέλλον του

Klaus Vieweg*

Μετάφραση: Γιάννης Κοζάτσας

Καθώς πολλοί από τους σημερινούς Γερμανούς φιλοσόφους επαινούν ως καινοτομία και απαύγασμα σοφίας κάθε είδους διανοητική ανοησία που προέρχεται από τις ΗΠΑ, ο συγγραφέας του παρόντος άρθρου οφείλει να ομολογήσει ότι και όλες οι δικές του πηγές, για την παραπάνω επικεφαλίδα, προέρχονται επίσης από αυτή τη χώρα, η οποία, όχι άδικα, θεωρείται –με μια εντελώς αντικαντιανή και αρκετά εγγελιανή έννοια– η χώρα των απεριόριστων δυνατοτήτων. Πρώτον, κατά τη διάρκεια της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης και των επακόλουθων κρατικοποιήσεων τραπεζών και εταιρειών, των κρατικών προγραμμάτων εξυγίανσης και των μηχανισμών διάσωσης έναντι των βίαιων κατακρημνίσεων της τόσο μα τόσο ‘ελεύθερης’ και δήθεν αυτοθεραπευόμενης αγοράς, της κοινωνικοποίησης των τεράστιων ζημιών του απορρυθμισμένου καπιταλισμού –γεγονότα τα οποία προκάλεσαν μια πρόσκαιρη μόνον σιωπή των νεοφιλελεύθερων φονταμενταλιστών της αγοράς [*neoliberale Marktfundamentalisten*]- ένας «ξύπνιος» σχολιαστής συνέστησε τη μετονομασία της *Wall Street* σε *People's Republic*. Δεύτερον, η επικεφαλίδα υπαινίσσεται τον παράδοξο τίτλο ενός βιβλίου, μιας πραγματείας των Nouriel Roubini και Steven Mihm, του οποίου η ανάγνωση θα έπρεπε να συνιστάται σε κάθε φοιτητή των ανθρωπιστικών επιστημών: *Το τέλος της παγκόσμιας οικονομίας και το μέλλον της*.¹ Και τρίτον, η επικεφαλίδα αναφέρεται σε μια στήλη του φιλοσόφου Jay M. Bernstein με τον τίτλο: *Hegel on Wall Street*, στην οποία ο συγγραφέας συμβούλευε για την ανάγκη επείγουσας αξιοποίησης των αποθεμάτων της πρακτικής φιλοσοφίας του Hegel ως μιας έως σήμερα επίκαιρης θεωρίας της νεωτερικότητας.²

Στο επίκεντρο του παρόντος κειμένου βρίσκονται ορισμένα επιχειρήματα από την πρακτική φιλοσοφία του Hegel για τη νεωτερικότητα, την οποία ο ίδιος έχει χαρακτηρίσει ως θεωρία της σταδιακής εξέλιξης των δικαιωμάτων. Κατ’ αναφορά σε αυτήν, θα μπορούσαν να γίνουν σαφείς ορισμένες μοιραίες αυταπάτες

* Ο Klaus Vieweg είναι ομότιμος καθηγητής φιλοσοφίας στο Friedrich-Schiller-Universität Jena στη Γερμανία. Το παρόν κείμενο αποτελεί μετάφραση από το άρθρο του «Jenseits von Wall Street und People's Republic. Das Ende des Kapitalismus und seine Zukunft», το οποίο δημοσιεύτηκε στον συλλογικό τόμο Hartmut R. & Vieweg K. (επιμ.) 2014, *Zur Architektur praktischer Vernunft – Hegel in Transformation*, Berlin: Duncker & Humblot. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στον καθ. K. Vieweg για την ευγενική παραχώρηση των δικαιωμάτων μετάφρασης και δημοσίευσης του άρθρου στην ΚΡΙΣΗ.

Οι υποσημειώσεις ανήκουν στον συγγραφέα του άρθρου, εκτός αν επισημαίνονται στην αρχή με την ένδειξη «Σ.τ.μ.», οπότε και ανήκουν στον μεταφραστή. Οι λέξεις με πλαιογραφία μέσα σε αγκύλες αποτελούν προσθήκες του μεταφραστή, ενώ οι αγκύλες με λέξεις σε κανονική γραφή ανήκουν στο πρωτότυπο κείμενο. Οι μη γερμανικές λέξεις, τις οποίες χρησιμοποιεί ο συγγραφέας, διατηρούνται αμετάφραστες. Οι βιβλιογραφικές παραπομπές έχουν διατηρηθεί στη μορφή που είχαν στο πρωτότυπο. Στο τέλος του άρθρου παρατίθεται γλωσσάρι ορισμένων κεντρικών όρων που εμφανίζονται σε αυτό.

1 Mihm, Stephen/Roubini, Nouriel: *Das Ende der Weltwirtschaft und ihre Zukunft*, Frankfurt am Main/New York 2010.

2 Bernstein, Jay M., *Hegel on Wall Street*, στο: *New York Times*, 03.10.2010. Οι βασικές ιδέες του παρόντος άρθρου αναπτύσσονται διεξοδικά στη μονογραφία Vieweg, Klaus: *Das Denken der Freiheit. Hegels Grundlinien der Philosophie des Rechts*, Μόναχο, 2012.

στα πρότυπα σκέψης τόσο των φονταμενταλιστών της αγοράς όσο και των πρωταγωνιστών της People's Republic, και ιδιαίτερα τα εκπληκτικά κοινά στοιχεία τους, δηλαδή ο *ανεδαφικός οικονομισμός* τους και η κοινή τους *τάση προς τον κρατικό σοσιαλισμό*. Και οι δύο αντιλήψεις διαμορφώνουν σήμερα μια ανίερη συμμαχία και οδηγούν σε ένα *dead-end street*, καθώς και οι δύο αρνούνται και επιπλέον αντιμάχονται ένα βασικό επίτευγμα του 20ού αιώνα: το στηριζόμενο στην αγορά *κοινωνικό κράτος*, τον έλλογα οργανωμένο καπιταλισμό, θέτοντας έτσι σε σοβαρό κίνδυνο το πρόγραμμα της νεωτερικής ελευθερίας. Ο μάλλον σημαντικότερος οικονομολόγος του 20ου αιώνα, ο John Maynard Keynes, το έχει εκφράσει αυτό ήδη αρκετά εύστοχα στον τίτλο ενός εκ των βιβλίων του: *The End of Laissez Faire*, καταλήγοντας στο εξής πόρισμα: «Ο παρακμάζων παγκόσμιος και ατομικιστικός καπιταλισμός αποτελεί μια αποτυχία. Δεν είναι ούτε ευφυής, ούτε ωραίος, ούτε δίκαιος ή ενάρετος, και προ πάντων δεν τηρεί τις υποσχέσεις του.»³

Τα πνευματικά δικαιώματα αυτής της ιδέας μιας νεωτερικής κοινωνίας της ελευθερίας και ενός έλλογου κοινωνικού κράτους ανήκουν στον Hegel. Ακόμη κι αν ο δρόμος δεν είναι εύκολος, αξίζει να κάνουμε μια σύντομη επίσκεψη στην, τρόπον τινά, αποθήκη της φιλοσοφίας. Το *hegelian turn* της φιλοσοφίας βρίσκεται στην ημερήσια διάταξη γιατί ο Hegel αποδεικνύεται ως εκείνος ο στοχαστής ο οποίος έχει παρουσιάσει την πλέον πειστική μέχρι σήμερα φιλοσοφική θεμελίωση της ελευθερίας στη σύγχρονη εποχή. Και μετά από αυτόν δεν έχει εμφανιστεί κανένας άλλος φιλόσοφος που να μπορεί να παίξει στην ίδια κατηγορία με τον Hegel. Αυτό το οποίο πρόκειται να θεματοποιηθεί εδώ είναι *μια* συγκεκριμένη πτυχή του ιδεαλισμού της ελευθερίας του Hegel, η καινοτόμος σύλληψή του της αστικής κοινωνίας.

I. Η αστική κοινωνία ως σύγχρονη κοινότητα αγοράς, μόρφωσης και αλληλεγγύης

Το θεωρητικό θεμέλιο και ταυτόχρονα το μήλον της Έριδος βρίσκεται στην έννοια της ηθικότητας του Hegel και συγκεκριμένα στη θεωρία του για την αστική κοινωνία (*civil society*).⁴ Ο Hegel είναι ο πρώτος ο οποίος στη φιλοσοφία του δικαιού του συνέλαβε εννοιολογικά «τη διάκριση κράτους και κοινωνίας, η οποία από τη νομοθεσία του Hardenberg και μετά είχε μετατραπεί σε νομική πραγματικότητα».⁵ Η υπέρβαση της παραδοσιακής ταύτισης αστικής κοινωνίας και κράτους, την οποία επιτελεί ο Hegel, αποτελεί μια ουσιαστική συνεισφορά στην «ορθή θεωρητικοποίηση των σύγχρονων πολιτικών και κοινωνικών σχέσεων»⁶ – θεμέλιο για μια σύγχρονη θεωρία της κοινωνίας και του κράτους.

3 Keynes, John Maynard: *The End of Laissez Faire*, παρατίθεται σύμφωνα με το: Mihm/Roubini: *Das Ende der Weltwirtschaft*, σελ. 23.

4 Πρβλ. Ferguson, Adam: *An Essay on the History of Civil Society*, Dublin, 1767· Smith, Adam: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, London, 1776.

5 Koselleck, Reinhard: *Preußen zwischen Reform und Revolution, Allgemeines Landrecht, Verwaltung und soziale Bewegung von 1791 bis 1848*, München, 1989, σελ. 388.

6 Horstmann, Rolf-Peter: *Hegels Theorie der bürgerlichen Gesellschaft*, στο: Ludwig Siep (επιμ.), G.W.F. Hegel: *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, Berlin, 1997, σελ. 203 κ.ε.

Με την έλευση της αστικής κοινωνίας, η ηθικότητα εισέρχεται στη σφαίρα της μερικότητας. Η άμεση ηθική ένωση με τη μορφή της οικογένειας διαλύεται, η άμεση ενότητα βιώνει την πρώτη αναίρεσή της μέσα σε μια ενότητα του αναστοχασμού, σε μια ενότητα της διάνοιας.

Η αστική κοινωνία ξεριζώνει, όμως, το υποκείμενο από αυτόν τον [άμεσο] πλοχμό, αποξενώνει τα μέλη του το ένα από το άλλο και τα αναγνωρίζει ως αυτόνομα πρόσωπα [...], υποτάσσει την ύπαρξη ολόκληρης της οικογένειας, της εξάρτησης από αυτήν, της τυχαιότητας.⁷

Τα συγκεκριμένα καθέκαστα πρόσωπα αποκτούν έτσι τη δυνατότητα του ιδιαίτερου αυτοπροσδιορισμού τους, είναι «σε κατάσταση αυτόνομης ελευθερίας και είναι, ως επιμέρους, δι' εαυτά [*für sich*]».⁸ Ταυτόχρονα, χάνουν, κατ' αρχάς, τους κοινούς ηθικούς προσδιορισμούς και καταλήγουν σε χώρους ενδεχομενικότητας. Τα συγκεκριμένα πρόσωπα δεν έχουν κατ' αρχάς την ενότητα του ηθικού, αλλά αναγκαία έχουν τη δική τους μερικότητα μέσα στη συνείδησή τους και για σκοπό τους. Η εμμενής αρνητικότητα του ηθικού βρίσκει την έκφρασή της στον 'αυτο-διχασμό' του, στον διαχωρισμό του στα άκρα [*Extreme*], στην 'αυτο-αποξένωσή' του. Με το βλέμμα στραμμένο σε αυτή την 'απώλεια της ηθικότητας', ο Hegel διατυπώνει την κομβική έννοια της *civil society*: «σύστημα της απωλεσμένης στα άκρα της ηθικότητας»⁹. Σε αυτό το 'σύστημα του ατομισμού [*System der Atomistik*]' η ηθική υπόσταση μεταλλάσσεται σε μια καθολική, μεσολαβούσα συσχέτιση αυτόνομων άκρων και επιμέρους συμφερόντων. Στον βαθμό που το καθολικό παρουσιάζεται ως εσωτερικό θεμέλιο, μπορεί να γίνει λόγος για την αστική κοινωνία ως ένα «εξωτερικό κράτος»¹⁰, για ένα όλον καθολικής εξάρτησης, για μια «κοινότητα της ανάγκης και της διάνοιας»¹¹, τοποθετημένη μεταξύ της οικογένειας και του κράτους.

Ο Hegel σκιαγραφεί την ιδέα ενός σύγχρονου κόσμου, την ιδέα ενός σύγχρονου κράτους, το οποίο στηρίζεται στη σκέψη της ελευθερίας και διαμορφώνει το θεμέλιο μιας σύγχρονης μορφής ζωής [*Lebensform*]. Στην ιδέα της *civil society* βρίσκουμε έναν θεμέλιο λίθο αυτού του θεωρητικού οικοδομήματος. Δύο θεμελιώδεις προσδιορισμοί σφραγίζουν αυτή την αστική κοινωνία: α) η αρχή της μερικότητας (*M*), του συγκεκριμένου προσώπου, το οποίο αποτελεί επιμέρους σκοπό για αυτό το ίδιο και αναπαρίσταται ως ένα όλον από επιμέρους ανάγκες και ως μια μίξη φυσικής αναγκαιότητας και αυθαιρεσίας, και β) η αρχή της καθολικότητας (*K*), η αναγκαία συσχέτιση των επιμέρους προσώπων – κάθε επιμέρους πρόσωπο μπορεί να υπάρχει μόνο μέσω της διαμεσολάβησης ετούτης της καθολικότητας. Αυτή η αστική κοινωνία, η οποία με αυτό τον τρόπο διακρίνεται με ακρίβεια από

7 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: Grundlinien der Philosophie des Rechts [στο εξής: Rph], στο: Werke in zwanzig Bänden, επιμ. Eva Moldenhauer και Karl Markus Michel, Frankfurt am Main, 1969 κ.ε. [στο εξής: TWA], τ. 7. Εδώ: Rph § 238.

8 Ο.π., § 523.

9 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: Philosophie des Rechts. Die Vorlesungen von 1819/20 in einer Nachschrift, επιμ. Dieter Henrich, Frankfurt am Main, 1983, § 184.

10 Γρβλ. και: Enz § 523.

11 Hegel, Philosophie des Rechts, § 183

το κράτος, σφραγίζεται αφενός από την (καπιταλιστική) αρχή της αγοράς –ένα σύστημα ολόπλευρης εξάρτησης, ένα πέλαγος αυθαιρεσίας, μια κοινότητα ανάγκης και διάνοιας– και αφετέρου από τις πρώτες δομές ‘αναίρεσης’ της αρχής της αγοράς, από τον σεβασμό της και ταυτόχρονα από την υπέρβαση του αυθαίρετου και τυχαίου πελάγους της μερικότητας. Η δομή της αγοράς –σύμφωνα με τον πυρήνα αυτής της σκέψης– δεν μπορεί να ρυθμιστεί και να διευθυνθεί από μόνη της, τείνει στον φονταμενταλισμό της αγοράς και τελικά στη βλάβη και στην καταστροφή της αγοράς μέσω αυτής της ίδιας της αρχής της. Όπως στη διάνοια, έτσι και στο κράτος της διάνοιας, οι δομές είναι ‘καθ’ εαυτές ασταθείς και κλυδωνιζόμενες, και το οικοδόμημα που έχει ανεγερθεί επάνω σε αυτές καταρρέει [απουσία έλλογων ρυθμιστικών κανόνων].¹² Το εγγεγραμμένο κράτος σέβεται την καπιταλιστική τάξη της αγοράς και της επιτρέπει να ενεργεί εντός συγκεκριμένων ορίων. Ταυτόχρονα, όμως, πρέπει να προστατεύει αυτή τη σφαίρα από τις ενυπάρχουσες αυτοκαταστροφικές δυνάμεις της. Το καθήκον του συνίσταται στη ρύθμισή της, στην έλλογη οργάνωσή της, στην επιτήρησή της και στην παροχή ενός πλαισίου κανόνων για την αγορά. Έχει την υποχρέωση να αποκαταστήσει την ‘απωλεσμένη στα άκρα της ηθικότητα’ και να φέρει, έτσι, τη διάνοια στη σφαίρα του λόγου [*den Verstand zur Vernunft bringen*].¹³ Το κράτος όμως δεν είναι ουσιαστικά προσδιορισμένο από την αρχή της αγοράς. Ολόκληρη η δομή της σύγχρονης κοινωνίας μπορεί στο σύνολό της να περιγραφεί ακριβώς ως ‘καπιταλισμός’, μονάχα στον βαθμό που η οικονομική σφαίρα είναι προσδιορισμένη ως μια καπιταλιστική τάξη πραγμάτων.

Η καπιταλιστική κοινωνία συμβολίζει τη διάλυση του ηθικού στα άκρα του, τη διαρρηγμένη ή αλλοτριωμένη ηθικότητα, ένα σύστημα της διαμελισμένης στα άκρα της ηθικότητας ή μονάχα τον ‘κόσμο εμφάνισης του ηθικού’. Καθόσον το φαινόμενο δεν έχει τον λόγο του εντός εαυτού, αλλά εντός ενός άλλου, δεν μπορεί ‘να υπάρξει μια αστική κοινωνία δι’ εαυτήν [*für sich*], καθώς αυτή δεν αποτελεί το αληθώς ηθικό, το αληθώς αυτόνομο’.¹⁴ Δεν μπορεί να περιγραφεί ως θεσμός ή μορφή της ηθικότητας.

Αποτελεί μια κλιμακούμενα παγκόσμια περιοχή ανθρώπινης συμβίωσης σε μια μορφή, στην οποία η ηθικότητα [...] έχει απωλεσθεί στα εννοιολογικά της άκρα, έτσι ώστε η ίδια να μπορεί να επανακτηθεί από αυτά.¹⁵

Αυτή η ‘απώλεια της ηθικότητας στα άκρα της’ επεξηγείται με σαφήνεια από τον Hans Friedrich Fulda:

12 Enz § 38 Z.

13 Σ.τ.μ.: ‘jemanden zur Vernunft bringen’ = βάζω μυαλό σε κάποιον, συνετίζω, σωφρονίζω. Το φιλοσοφικό λογοπαίγνιο αντλεί την καταγωγή του από το νεανικό έργο του Hegel για τη *Διαφορά των συστημάτων φιλοσοφίας του Fichte και του Schelling*, όπου εμμένει στην ανάγκη και στον τρόπο εξύψωσης της διάνοιας σε λόγο. Βλ. σχετικά και R.-P. Horstmann, «Den Verstand zur Vernunft bringen? Hegels Auseinandersetzung mit Kant in der *Differenz-Schrift*», στο: Welsch, W. & Vieweg, K. (επιμ.), *Das Interesse des Denkens – Hegel aus heutiger Sicht*, München: Fink 2003, σελ. 89-108.

14 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *Philosophie des Rechts*. Nachschrift der Vorlesung von 1822/23 von Karl Wilhelm Ludwig Heyse, επιμ. E. Schilbach, Frankfurt am Main, 1999, σελ. 33.

15 Fulda, Hans Friedrich: Georg Wilhelm Friedrich Hegel, München, 2003, σελ. 215.

Η ηθικότητα προσδιορίστηκε ως αμοιβαία διείσδυση της εκάστοτε επιμέρους υποκειμενικότητας και της ουσιώδους καθολικότητας. Τώρα, αυτή η μερικότητα αναπτύσσεται [...], εντός των καθορισμένων ορίων, μέχρι τα άκρα, και βρίσκεται σε αυτό το σημείο από τη δική της σκοπιά στην άλλη στιγμή, δηλαδή στην καθολικότητα, όμως ακόμη μονάχα σε μια σχέση εξάρτησης της εξωτερικής αναγκαιότητας – συνεπώς, όχι πλέον στην ενότητα της αμοιβαίας διείσδυσης.¹⁶

Αρχικά, η ηθικότητα συγκροτείται στο σύστημα των αναγκών, στη βιομηχανική οργάνωση της αγοράς, σε έναν επιμερισμό [*Partikularisierung*] των συγκεκριμένων προσώπων, ενώ σε μια δεύτερη φάση συστήνεται μια γενική ένωση αυτών των επιμέρους. Με αυτό τον τρόπο θεμελιώνεται η μερικότητα στις διαφορετικές φυσικές και πνευματικές ανάγκες των καθέκαστων. Επί τη βάσει του συγκεκριμένου προσώπου, εντοπίζονται περαιτέρω οι έννοιες μέλος της αστικής κοινωνίας, συγκεκριμένος ιδιώτης. Στο δεύτερο επίπεδο της αστικής κοινωνίας, το οποίο έπεται του πρώτου, η αλλοτριωμένη, εξωτερική ηθικότητα πρέπει να υπερσκελιστεί εν μέρει ξανά μέσω επιτήρησης, ρύθμισης του συστήματος των αναγκών, κοινωνικής αρωγής, απονομής δικαιοσύνης, κινητοποίησης των πολιτών ή συνεργατικών-συνεταιριστικών ενώσεων.

Οι τρεις στιγμές της αστικής κοινωνίας.

1.

Σημερινή ορολογία:	Εγγελιανή ορολογία:	Λογικό θεμέλιο:
Οικονομία	Σύστημα των αναγκών	Συλλογισμός του αναστοχασμού Επιμέρους – Καθέκαστο – Καθόλου α) Συλλογισμός της ολότητας β) Συλλογισμός της επαγωγής γ) Συλλογισμός της αναλογίας

Διαμεσολάβηση των αναγκών και της ικανοποίησης του καθέκαστου μέσω της εργασίας του και μέσω της εργασίας και της ικανοποίησης των αναγκών όλων των υπολοίπων.

Διαμεσολάβηση των αναγκών και της ικανοποίησής τους σε ένα σύστημα των αναγκών του συνόλου της σφαίρας της ανισότητας.

2.

Σημερινή ορολογία:	Εγγελιανή ορολογία:	Λογικό θεμέλιο:
Σύνταγμα [<i>Rechtsverfassung</i>]	Απονομή δικαιοσύνης [<i>Rechtspflege</i>]	Κατηγορικός συλλογισμός

Ενεργός πραγματικότητα [*Wirklichkeit*] του καθολικού της ελευθερίας και της προστασίας των δικαιωμάτων.

16 Ο.π., σελ. 216.

Ισότητα των νομικών προσώπων.

3.

Σημερινή ορολογία:	Εγγεληνή ορολογία:	Λογικό θεμέλιο:
Επιτήρηση και ρύθμιση	Αστυνομία, συνεργατικότητα, κοινωνική μέριμνα και κοινωνική πρόνοια	Υποθετικός και διαζευκτικός συλλογισμός

Πρόνοια έναντι της τυχειότητας, η οποία έχει απομείνει σε εκείνα τα συστήματα, και έναντι της εξυπηρέτησης των επιμέρους συμφερόντων ως κοινών, θεμέλια για ένα κοινωνικό κράτος, καθολική πρόνοια για την ευημερία των καθέκαστων και για την ύπαρξη του δικαίου, θεμέλιο για την οικοδόμηση της δικαιοσύνης [*Gerechtigkeit*].

II. Οι τομείς της μερικότητας – Η ολόπλευρη εξάρτηση της “κοινότητας της ανάγκης και της διάνοιας”

Τα πολλά καθέκαστα πρόσωπα έχουν ‘τη δική τους μερικότητα και το δι’-ε-αυτόν-Είναι [*Fürsichsein*] τους στη συνείδησή τους και για σκοπό τους’ – το ‘σύστημα του ατομισμού’. Με τα λόγια του Hegel: η αρχή της *αυτόνομης μερικότητας*, της «αυτόνομης, εν εαυτώ άπειρης προσωπικότητας του καθέκαστου». ¹⁷ Σε αυτή την αρχή εντοπίζεται μια κομβική έννοια της νεωτερικότητας: το *δίκαιο της μερικότητας του υποκειμένου*, το *δίκαιο της υποκειμενικής ελευθερίας*. Σύμφωνα με τον Hegel, αυτή η ενδιαμέση μορφή μεταξύ οικογένειας και κράτους κάνει την εμφάνισή της μονάχα στον σύγχρονο κόσμο. Η διαμόρφωση [*Ausbildung*] της αστικής κοινωνίας ανήκει αποκλειστικά στη σύγχρονη εποχή. Η μερικότητα των δρώντων, των συμφερόντων και των σκοπών τους, ανήκει στις απαραίτητες πλευρές της ελευθερίας τους. Αυτή η αρχή της μερικότητας των καθέκαστων, η οποία σφραγίζει την αστική κοινωνία, όπως και η *σχετική και ανεπαρκής* συνένωσή της με την καθολικότητα, αντιπροσωπεύει ένα *αναπαλλοτρίωτο συστατικό στοιχείο μιας ελεύθερης κοινότητας* και την *αρχή της νεωτερικότητας*, η απόρριψη της οποίας [*αρχής*] θα συνεπάγετο στις διαφορετικές εκδοχές την αποδόμηση της ελευθερίας. Ο Hegel δεν μπορεί να αναγνωσθεί ως κριτικός αυτής της αστικής κοινωνίας, η οποία για τον ίδιο αποτελεί *conditio sine qua non* μιας *ελεύθερης κοινότητας*, ούτε καν ως κριτικός της σύγχρονης εποχής. Αντιθέτως, είναι αυτός ο οποίος έχει θέσει αποφασιστικά θεμέλια για μια φιλοσοφία της σύγχρονης εποχής, για μια φιλοσοφία της ελευθερίας.

Στα συστατικά στοιχεία της νεωτερικότητας ανήκει, όμως, αναγκαία και η στιγμή της μερικότητας μαζί με το τρομερά επικίνδυνο δυναμικό το οποίο αυτή εμπεριέχει. Το σχεδιάγραμμα του Hegel προσφέρει μια θεωρητική ανάλυση της αυτο-απειλής της αστικής κοινωνίας και της έλλογης αναίρεσής της στο επίπεδο του κράτους ως βάσης της. Απέναντι στη διάγνωση της διάρρηξης, της αλλοτρίω-

¹⁷ Hegel, Philosophie des Rechts, § 185.

σης, ενός κουτιού της Πανδώρας, και της δυνατής αυτοκαταστροφής, ορισμένες κριτικές της σύγχρονης τάξης πραγμάτων (από τον Rousseau μέχρι τον Marx) αποκτούν μάλιστα κάποια περιορισμένη ευλογοφάνεια, όμως καμία θεωρητική ισχύ. Η *civil society* ως ένα σύστημα της διαρρηγμένης ηθικότητας βρίσκεται στη θεωρητική επικαιρότητα. Το συγκεκριμένο πρόσωπο ως ένα όλον από συμφέροντα και ανάγκες έχει ως σκοπό του μονάχα αυτό το ίδιο. Ωστόσο, βρίσκεται σε αμοιβαίες σχέσεις με άλλα επιμέρους, μέσα σε μια κοινότητα συγκεκριμένων προσώπων. Συνεπώς, τα συγκεκριμένα πρόσωπα οφείλουν να είναι ίσα. Όμως, ταυτόχρονα, είναι και άνισα ως διαφορετικά. Από τη μία μεριά στέκεται ο εγωιστικός σκοπός της απόκτησης των προς το ζην [*Gewinnung von Subsistenz*], από την άλλη μεριά, το δίκαιο και η ευημερία που αφορούν στην επιβίωση [*Subsistenz*], συνδέονται με το δίκαιο και την ευημερία όλων. Ο ιδιώτης στοχεύει στην ικανοποίηση των απλώς καθέκαστων αναγκών και επιθυμιών του, ωστόσο χρειάζεται τους άλλους επιμέρους. Ο ένας είναι εξαρτημένος απ' τον άλλον, ο ένας έχει *ανάγκη* τον άλλον, βρίσκονται σε *εξωτερική* αναγκαιότητα ο ένας προς τον άλλον, σε μια θέση 'ανάγκης ως *τυχαίας* αναγκαιότητας'. Με αυτή την έννοια χρησιμοποιεί ο Hegel, κατ' αναφορά στην αστική κοινωνία, τους όρους «σύστημα της ολόπλευρης εξάρτησης» και «κράτος ανάγκης [*Notstaat*]». Η διάγνωση περί «εξωτερικού κράτους»¹⁸ ωθεί στο επίκεντρο το ζήτημα της δημιουργίας μιας εξωτερικής ενότητας των εγωιστικών σκοπών και της περίπλεξης των συγκεκριμένων προσώπων. Η ενότητα αυτή *δεν είναι έλλογη*, δεν είναι εκείνη η ενότητα της έννοιας. Η έννοια του *κράτους της διάνοιας* αναφέρεται στο λογικό καθεστώς, στο στοιχείο του ολόπλευρου, συνεπώς σε μια *τυπική καθολικότητα*, στην *καθολικότητα της διάνοιας*, σε μια ένωση θεμελιωμένη στη διάνοια. Η διάνοια αποτελεί εδώ την (ελαττωματική) μορφή, με την οποία εμφανίζεται η καθολικότητα.

Γίνεται λόγος για *κράτος ανάγκης*, «γιατί η διασφάλιση των αναγκών είναι ο βασικός σκοπός», αυτές οι ανάγκες αποτελούν την 'κατάσταση ανάγκης', η οποία πρέπει να 'καναλιζαριστεί'. Αυτές οι ανάγκες βρίσκουν την ικανοποίησή τους μόνο στην καθολική συσχέτιση. «Αυτή είναι η σφαίρα, εντός της οποίας ξετυλίγεται η πορεία [*Ergehen*] και το ελεύθερο παιχνίδι καθενός επιμέρους· καλόβουλες και κακόβουλες επιθυμίες βρίσκουν εδώ πέρα ισοδύναμα τη θέση τους.»¹⁹ Οι δρώντες ωθούνται στο κοινό πράττειν από αυτό το νήμα της τυφλής αναγκαιότητας, η οποία παρουσιάζεται με τη μορφή ενός *invisible hand*. Από τη μία μεριά τοποθετείται η περικλείουσα, απεριόριστη πρόταξη της μερικότητας, ως λογική συνέπεια της σκέψης της ελευθερίας, όχι ως κάποια εμμονή του Hegel ενάντια στην ισότητα. Η μερικότητα έχει το δικαίωμα να δώσει στον εαυτό της καθολική ύπαρξη, να αναπτυχθεί ολόπλευρα και να προχωρήσει. Όλες οι δυνατότητες του ανθρώπου μπορούν να ξεδιπλωθούν, όπως και όλες οι τυχαιότητες και οι ανισότητες, οι εκ γενετής ή εκ της τύχης καθορισμένες. Από την άλλη μεριά, όλοι μας διεπόμαστε από μια πλαισιακότητα με τη μορφή μιας κοινότητας εξάρτησης, με τη μορφή ενός κοινού συνείναι [*Gemeinwesen*] της απλής αναγκαιότητας.

18 Enz § 523.

19 Hegel, *Philosophie des Rechts*, σελ. 149.

Η απεριόριστη ικανοποίηση των αναγκών, η αυθαιρεσία και η υποκειμενική επιθυμία οδηγούν στην επ' άπειρον αναδρομή, στην κακή απειρία [*schlechte Unendlichkeit*], στο λογικό βάσανο της διάνοιας εν γένει, οδηγούν στην έλλειψη μέτρου: η όρεξη, η αυθαίρετη βούληση, η δόξα και η ανάγκη [*Not*] είναι άμετρες. Η αστική κοινωνία δεν έχει τη δυνατότητα να ορίσει *αφ' εαυτού της και μόνον* κανένα έλλογο μέτρο και πάσχει, από πολλές απόψεις, από έλλειψη μέτρου. Μια χαρακτηριστικότερη ένδειξη για αυτό μπορεί να παρατηρήσει κανείς στη μόνιμη αστάθεια και κρισιακότητα της βιομηχανικής οργάνωσης της αγοράς, η οποία, ωστόσο, συνοδεύεται από τον πανταχού παρόντα μύθο της σταθερότητας και αυτοθεραπείας. Η πραγματική *conditio* της έλλειψης μέτρου βρίσκεται στη *μερικότητα*, σε μια αρχή η οποία σφραγίζει τη σύγχρονη εποχή. Η ικανοποίηση των αναγκών των επιμέρους προσώπων γίνεται η ίδια τυχαία μέσα στο σύστημα της ολόπλευρης εξάρτησης και της αυθαίρετης βούλησης, η οποία φαντάζει στα άτομα ως μια μυστική, κρυμμένη δύναμη, ως μοίρα, ως λοταρία με ευτυχή ή ολέθρια αποτελέσματα.²⁰ Μέσα σε αυτή την κατάσταση αναγκαιότητας της αστικής κοινωνίας βρίσκει έκφραση με τους πιο ποικίλους τρόπους η τυχειότητα της ικανοποίησης των αναγκών: η ικανοποίηση των αναγκών και η ευημερία μπορούν να επιτευχθούν ή να αποτύχουν, το επιμέρους μπορεί να ταυτιστεί με το καθολικό, αλλά εξίσου μπορεί να είναι και διαφορετικό από αυτό. Η ψευδαίσθηση ότι όλοι μπορούν να επιτύχουν αποτελεί επακόλουθο της λογικής ελαττωματικότητας των συλλογισμών της *επαγωγής* και της *αναλογίας*. Η υποτιθέμενη ελευθερία καταλήγει στον φαταλισμό, στην πίστη σε μια εξωτερική αναγκαιότητα, έτσι ώστε η αστική κοινωνία να παίρνει τα χαρακτηριστικά ενός αθροίσματος της αναγκαιότητας.

Μέσω αυτής της μηχανικής του αναγκαίου, μέσω αυτής της 'τυφλής αναγκαιότητας του συστήματος των αναγκών' βρίσκει ύπαρξη με τους πιο ποικίλους τρόπους η *τυχειότητα* της ικανοποίησης. Τα ξεχωριστά γρανάζια αυτού του μηχανισμού, όπως και ο μηχανισμός ολόκληρος, μπορούν να καταλήξουν σε αταξία και έτσι να παρακωλύσουν ή και να αποτρέψουν την πραγματοποίηση των αναγκών. Η μόνιμη δυνατότητα οικονομικών κρίσεων είναι, σύμφωνα με τον Hegel, ένα ουσιαστικό χαρακτηριστικό αυτής της καπιταλιστικής μηχανής.²¹ Η αστική κοινωνία περιέχει λοιπόν το *γίνεσθαι της απελευθέρωσης* [*Frei-Werden*] της *μερικότητας* και εμφανίζεται ως «πεδίο μάχης των ατομικών ιδιωτικών συμφερόντων όλων εναντίον όλων»,²² ως θέατρο της 'ακολασίας και της αθλιότητας', ως σφαίρα του γίνεσθαι της αυτονομίας [*Selbständig-Werden*] των συγκεκριμένων προσώπων, ως 'αλλοτρίωση της ηθικότητας' και, τελικά, ως *μερική* υπέρβαση αυτής της διάρρηξης. Το καθολικό υποβαθμίζεται σε απλό μέσον για τους σκοπούς των εξατομικευμένων επιμέρους. Οι τελευταίοι, όμως, μπορούν να επιτύχουν τους σκοπούς τους μόνο αν προσδιορίσουν με καθολικό τρόπο τη γνώση και την πράξη τους,

20 Η αγορά, η οποία «με ένα αόρατο χέρι χαρίζει τύχη και ατυχία στους ανθρώπους, πλούσιους φτιάχνει και πλούσιους καταστρέφει, δημιουργεί λαούς και τους κάνει να εξαφανίζονται». Marx, Karl/Engels, Friedrich: Die Deutsche Ideologie, στο: MEW 3, σελ. 35.

21 Πλάι στους Mihn και Roubini, ο Joseph Stiglitz καταδεικνύει στη μελέτη του: Im freien Fall: Vom Versagen der Märkte zur Neuordnung der Weltwirtschaft, München, 2010, εξίσου πειστικά τα αίτια των κρίσεων και της μεγάλης οικονομικής κρίσης του 2008.

22 Hegel, Philosophie des Rechts, § 289.

μετατρέποντας έτσι τους ίδιους σε έναν κρίκο της αλυσίδας της συσχέτισης. Η *civil society* εμφανίζεται μόνο ως το αναγκαίο μέσον για την ιδιαίτερη ευημερία του καθέκαστου, η ένωση έχει ως ιδιαίτερο περιεχόμενο του σκοπού της μονάχα την ευημερία του καθέκαστου. Ο διχασμός της μερικότητας και της καθολικότητας δεν δύναται να μετασχηματιστεί σε μια επιτυχή *ηθική ταυτότητα*, στην οποία η κοινότητα δεν θα είναι πλέον απλό μέσον, αλλά σκοπός.

Τα συγκεκριμένα πρόσωπα μπορούν να υψωθούν μονάχα έως το επίπεδο της *τυπικής ελευθερίας* και της *τυπικής καθολικότητας της γνώσης και της βούλησης*, μπορούν να μορφοποιηθούν [*sich bilden*] μονάχα με το νόημα του αναστοχασμού και της διάνοιας – η μόρφωση [*Bildung*] απαιτεί άπειρη αξία, στον «απόλυτο προσδιορισμό» της είναι ο μοναδικός δρόμος προς την ελευθερία. Η μόρφωση των συγκεκριμένων προσώπων αποτελεί συνεπώς μια θεμελιώδη αρχή στον δρόμο προς την ελευθερία. *Μονάχα ο μορφωμένος και, ακριβώς μέσω αυτής της μόρφωσης, αυτοπροσδιορισμένος ελεύθερος πολίτης* είναι σε θέση να εγγυηθεί τη μακροήμερευση μιας ελεύθερης κοινότητας. Η σύγχρονη αστική κοινωνία πρέπει, λοιπόν, να μην είναι μονάχα μια *κοινότητα αγοράς και ευημερίας*, αλλά να είναι ιδίως και μια *κοινότητα μόρφωσης*.

III. Εθνική οικονομία και ρυθμισμένη αγορά – τα όρια του *invisible hand*

Στο επίκεντρο της θεωρίας της εθνικής οικονομίας, την οποία εισηγήθηκε για πρώτη φορά ο Adam Smith, βρίσκεται ο *homo oeconomicus*, η ‘εργασία [*Arbeitswesen*]' αυτής της σφαίρας.²³ Το άτομο υλοποιεί τους υποκειμενικούς σκοπούς του, καθώς επιλέγει με *πρόθεση* μια ιδιαίτερη σφαίρα δραστηριοποίησης, μια ιδιαίτερη σφαίρα εργασίας, και εντός αυτής τον δικό του ιδιαίτερο τρόπο ζωής και το δικό του ιδιαίτερο σχέδιο για την ευτυχία. Με αυτό τον τρόπο, ο κάθε επιμέρους βρίσκεται με άλλους επιμέρους σε *ανταγωνισμό*, ο οποίος μπορεί να φτάσει μέχρι το *bellum omnium contra omnes*, ως έκφραση της εγωμανίας [*Selbstsucht*], της ακόρεστης, διαρκούς και καθολικά διαδεδομένης δίψας για απόκτηση πραγμάτων και περιουσίας. Η επιδιωκόμενη ικανοποίηση της υποκειμενικής μερικότητας βρίσκεται, εκ των προτέρων, σε σχέση προς εκείνη των άλλων, και κατ’ αυτόν τον τρόπο εντός ενός καθολικού πλαισίου. Το ‘πέλαγος της αυθαιρεσίας’ το συνεχουν *καθολικοί* προσδιορισμοί, οι οποίοι είναι κοινοί σε όλα τα πρόσωπα. Αυτόν τον σύνδεσμο της *διάνοιας*, της *αφαίρεσης*, η θεωρία της εθνικής οικονομίας τον διατυπώνει με επιστημονική μορφή. Ιδιαίτερη υπήρξε η προσφορά των θεωρητικών της εθνικής οικονομίας, συγκεκριμένα του Adam Smith, του James Steuart, του Jean-Baptiste Say και του David Ricardo, στη διαύγηση αυτής της κατάστασης πραγμάτων.²⁴ Πάνω σε αυτές τις διαπιστώσεις στηρίζεται η παρουσίαση του Hegel – με αυτή τη νομολογική γνώση [*gesetzesförmiges Wissen*] (η οποία αντιστοιχεί με

23 Ο.π., § 251.

24 Πρβλ. σχετικά: Riedel, Manfred: Die Rezeption der Nationalökonomie, στο: Studien zu Hegels Rechtsphilosophie, Frankfurt, 1969· Waszek, Norbert: The Scottish Enlightenment and Hegel's Account of 'Civil Society', Dordrecht, 1988· Rozsa, Erzsebet: Hegels Konzeption praktischer Individualität, Paderborn, 2007, ιδιαίτερα την ενότητα: Das Prinzip Besonderheit in Hegels Wirtschaftsphilosophie, σελ. 182-213.

τη μετάβαση από τον μηχανισμό στον νόμο),²⁵ η εθνική οικονομία, η οποία φέρει τη σφραγίδα του κεφαλαίου και της αγοράς, δείχνει «πώς η σκέψη [...], μέσα από το άπειρο πλήθος των καθέκαστων, ανακαλύπτει τις απλές αρχές των πραγμάτων, τη διάνοια, η οποία ενεργεί μέσα σε αυτά και τα κυβερνά». ²⁶ Ο Hegel βλέπει ιδιαίτερα στον Adam Smith να ξεδιπλώνονται ουσιαστικά προσδιοριστικά στοιχεία του συστήματος των αναγκών: ο βιομηχανικός καταμερισμός της εργασίας, η ολόπλευρη εξάρτηση των δρώντων, η αναγνώριση της αφηρημένης δραστηριότητας, της *αφηρημένης καθολικότητας της εργασίας* ως βάσης του *wealth of nation*, το παράδειγμα του *μηχανισμού*. Σε αυτό το σύστημα της πολιτικής οικονομίας, το οποίο βασίζεται σε εμπειρικές αναλύσεις και γνώση των νόμων, το θέμα είναι οι αναλύσεις των δομών, οι οποίες «μέσα στην άπειρη περιπλοκή τους υπακούουν σε μια αναγκαιότητα». Πρόκειται για «ένα σύστημα της καθολικής αμοιβαίας εξάρτησης κατ' αναφορά στις φυσικές ανάγκες και την εργασία».²⁷

Τη λειτουργία των αγορών την εγγυάται, σύμφωνα με τον Smith, μια μυστική δύναμη, το *invisible hand*. Με αυτό τον τρόπο θεωρεί πως έχουμε μια διαδικασία,

στην οποία τα εγωιστικά και συχνά αντιμαχόμενα συμφέροντα των καθέκαστων οικονομικών δρώντων συναντώνται μέσα σε ένα σταθερό και αυτορρυθμιζόμενο οικονομικό σύστημα. Από το χάος των αμέτρητων ατομικών αποφάσεων γεννιέται τάξη.²⁸

Μέσα από αυτή την αντίληψη αναπτύχθηκε, σύμφωνα με τον Joseph Stiglitz και τον Michael Roubini, ο φονταμενταλισμός της αγοράς, ο μύθος της αυτοδιατηρούμενης σε ισορροπία, της αυτοθεραπευόμενης, αποτελεσματικής αγοράς, «η πεποίθηση ότι οι ελεύθερες αγορές παράγουν αφ' εαυτού τους οικονομική ευημερία και οικονομική ανάπτυξη» ή «ότι οι αγορές ρυθμίζονται αφ' εαυτού τους και ότι η ιδιοτελής συμπεριφορά αυτών που συμμετέχουν στην αγορά εγγυάται τη λειτουργική ικανότητα των αγορών».²⁹ Ήδη οι συλλογισμοί του Hegel περιέχουν μια μη παρανοήσιμη υπόρρητη κριτική στον Smith: εναντίον της πίστης στην αυτορρύθμιση διατυπώνονται σαφή επιχειρήματα, με τέτοιο τρόπο ώστε ο Hegel να μπορεί να διαβαστεί ως ένας από τους πρώτους κριτικούς του 'οπτιμισμού της αγοράς [*Marktoptimismus*]. «Από αυτή την άποψη, έχει καταστεί στους νεώτερους χρόνους θεμελιώδης αρχή ότι τα πάντα θα πρέπει να αφήνονται ελεύθερα να συμβούν, ότι μόλις εμφανιστεί μια ανάγκη, θα βρεθούν και όλα τα μέσα, ότι αυτό γίνεται από μόνο του.»³⁰

25 Πρβλ. τη μετάβαση από τον μηχανισμό στον νόμο στο Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *Wissenschaft der Logik*.

26 Hegel, *Philosophie des Rechts*, § 189.

27 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *Über die wissenschaftlichen Behandlungsarten des Naturrechts, seine Stelle in der praktischen Philosophie und sein Verhältnis zu den positiven Rechtswissenschaften* (1802/1803), TWA 2, σελ. 482.

28 Mihm/Roubini, *Das Ende der Weltwirtschaft*, σελ. 61.

29 Stiglitz, *Im freien Fall*, σελ. 11.

30 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *Vorlesungen über Rechtsphilosophie 1818-1831*, επιμ. και σχολ. Karl-Heinz Ilting, Stuttgart-Bad Cannstatt, 1973 κ.ε., τ. 4: *Philosophie des Rechts. Nach der Vorlesungsnachschrift K.G. v. Griesheims 1824/24*, σελ. 696.

Ο Hegel σέβεται μεν την αγορά ως θεμέλιο της σύγχρονης οικονομικής διαχείρισης, όμως δεν βλέπει σε αυτήν καμιά αυτορρυθμιζόμενη δομή, αλλά αντιθέτως μια σφαίρα αυθαιρεσίας και τυχαιότητας, έναν χώρο κυριαρχίας της γυμνής διάνοιας, μια σχέση η οποία έχει ανάγκη έλλογης οργάνωσης (μέσω του κράτους) και δεν μπορεί να λειτουργήσει σωστά μονάχα με τις δικές της δυνάμεις.³¹ Ο Hegel είχε επιστήσει την προσοχή στον ευεπίφορο κρίσεων μηχανισμό της οργάνωσης της αγοράς και είχε εξηγήσει τις αιτίες αυτού του γεγονότος. Ως μορφή του *φαινομένου* [*Erscheinung*], αυτή η δομή δεν μπορεί να έχει τον λόγο και το σταθερό της έρεισμα εντός εαυτού, αλλά μόνο εντός ενός άλλου.³² Σύμφωνα με τον Roubini, είναι σαφές ότι «ο καπιταλισμός είναι οτιδήποτε εκτός από μια αυτορρυθμιζόμενη δομή, η οποία κινείται χωρίς τριβές. Αντιθέτως, πρόκειται για ένα άκρως ασταθές σύστημα».³³ Αντίθετα με την ιδιαίτερα διαδεδομένη τις τελευταίες δεκαετίες εσφαλμένη πίστη στη σταθερότητα και ορθολογικότητα των αγορών και στα ακολουθούμενα γιατροσόφια της απορρύθμισης [*Deregulierung*], της ιδιωτικοποίησης ή της απελευθέρωσης των αγορών, αποδεικνύεται πως η δομή της αγοράς είναι ένα σύστημα εύθραυστο, ευαίσθητο, γεμάτο κινδύνους, ένα σύστημα το οποίο γεννάει κρίσεις.

Οι λύσεις τις οποίες προτείνει ο Hegel, και τα κατηγορικά εργαλεία τα οποία παραθέτει ο ίδιος, αποδεικνύονται, όπως δείχνει η σημερινή επιστημονική συζήτηση για την οικονομία, ως βαρύνουσα συνεισφορά στην κατανόηση των παγκόσμιων οικονομικών πραγμάτων. Οι λέξεις-κλειδιά εδώ θα ήταν: ρύθμιση εναντίον απορρύθμισης, επιτήρηση εναντίον αυθαιρεσίας και χάους, νομικό πλαίσιο κανόνων εναντίον 'εθελοντικού' αυτοελέγχου, φυσικά και κοινωνικά αειφόρο κράτος εναντίον φονταμενταλισμού της αγοράς, έλλογη παγκόσμια διαμόρφωση του συστήματος της αγοράς εναντίον της λεηλασίας της γης και της φτωχοποίησης δισεκατομμυρίων ανθρώπων. Οι *βασικές γραμμές* σκιαγραφούν και τα βασικά χαρακτηριστικά ενός σχεδίου μιας ρυθμισμένης συγκρότησης της αγοράς, ενός *έλλογου και κοινωνικά οργανωμένου καπιταλισμού*. Σε σύνδεση με την εθνική οικονομία, και με ανάλογους συλλογισμούς από το αφηρημένο δίκαιο και την ηθική [*Moralität*], αναπτύσσεται μια *σύλληψη της μερικότητας και της μεταβαλλόμενης σχέσης της προς την καθολικότητα*, ένα σχέδιο φιλοσοφικής οικονομικής θεωρίας. Αυτό το βασικό χαρακτηριστικό της *civil society* περιέχει τις συνθήκες δυνατότητας για την επαρκή της λειτουργία – σε ένα πρώτο βήμα, μια θεωρία του συστήματος των αναγκών. Και οι δύο τοποθετήσεις – η αποδοχή της νομολογικής γνώσης [*gesetzesförmiges Wissen*]³⁴ και η ανεξάρτητη φιλοσοφική άποψη, κατ' αναφορά στον Hegel, θα είχαν τεράστια βαρύτητα για μια σημερινή πρακτική φιλοσοφία. Ιδιαίτερα μετά την καταφανή αποτυχία της αγγλοσαξωνικής εκδοχής του καπιταλισμού, μια επεξεργασμένη και συνεκτική θεωρία της αστικής κοινωνίας αξίζει εξαιρετική προσοχή. Οι στοχασμοί του Hegel αποτελούν τη βάση για ένα τέτοιο εγχείρημα. Σε κάθε περίπτωση, θα πρέπει να αποχαιρετίσουμε, λόγω των καταστροφικών συνε-

31 Πρβλ. Stiglitz, *Im freien Fall*, ο.π., σελ. 10 κ.ε.

32 Enz § 131, Z.

33 Mihm/Roubini, *Das Ende der Weltwirtschaft*, σελ. 66.

34 Η εθνική ή κρατική οικονομία αποτελεί για τον Hegel μια εμπειρική επιστήμη, η οποία είναι σε θέση να παράγει μια νομολογική γνώση [*gesetzesförmiges Wissen*].

πειών τους, την ιδεολογία της απορρύθμισης και το παραμύθι για τα θαύματα των απελευθερωμένων αγορών, χωρίς όμως να αμφισβητήσουμε την αγορά ως ένα θεμέλιο του σύγχρονου κόσμου. Μπορούμε να έχουμε μια σύγχρονη αγορά μονάχα μέσω καλά μελετημένων ρυθμίσεων [*Regulative*]. Μόνο έτσι μπορεί η αγορά να λειτουργήσει ως αγορά. Με δυο λόγια: μέσω του Hegel θα μπορούσε η ιδέα της αγοράς να προστατευτεί από τους φονταμενταλιστές της αγοράς, γιατί τα δικά τους γιατροσόφια οδηγούν ακριβώς στην καταστροφή των δομών της αγοράς. Προγραμματικά, και ολοκληρωτικά στο πνεύμα του Hegel, το βιβλίο του Roubini φέρει τον τίτλο: *Το τέλος της οικονομίας και το μέλλον της*.

IV. Ρύθμιση και κοινωνική οργάνωση

Η σχετική ενοποίηση των αρχών της μερικότητας και της καθολικότητας πραγματοποιείται σε διάφορους *οργανωτικούς και ρυθμιστικούς θεσμούς*. Περαιτέρω, θεσμοθετούνται μορφές 'δημόσιας κοινωνικής φροντίδας', όπως και ενώσεις οι οποίες στηρίζονται σε διάφορους επαγγελματικούς κλάδους και συμφέροντα και στον τόπο κατοικίας. Πρέπει να στηριχτεί η κατοχύρωση όχι μόνο του τυπικού δικαίου, αλλά και του *δικαιώματος* των επιμέρους υποκειμένων *στην ευημερία*. Αυτός ο δρόμος εκτίθεται ως λογικά συνεπής και σε καμία περίπτωση ως αποτέλεσμα φιλανθρωπικών ή σοσιαλιστικών-ρομαντικών ονειροπολήσεων του Hegel. Η αστική κοινωνία ως συνάθροιση ελευθέρων πρέπει να είναι και τα δύο: μια *κοινότητα της αγοράς και της αλληλεγγύης*, όπως και μια *κοινότητα παροχών και ευημερίας*, μια συνένωση του *μεμονωμένου ατομικού* [*Solitäres*] και του *αλληλέγγυου*. Μόνο μέσα από αυτή τη σύνθεση μπορεί να προχωρήσει προς τα μπρος, να αποτελέσει δηλαδή μια κοινότητα ελευθέρων, να εγγυηθεί την ελευθερία. Για να έχει νόημα η λειτουργία της αστικής κοινωνίας πρέπει να συνεπάγεται το στοιχείο της κοινωνικής αλληλεγγύης. Ήδη εδώ πέρα τίθενται αποφασιστικά θεμέλια για μια *εγελιανή θεωρία του κοινωνικού κράτους*, η οποία κινείται σε αντιδιαμετρική κατεύθυνση από τις ριζοσπαστικές αντιλήψεις της αγοράς, σύμφωνα με τις οποίες ο κρατικός στόχος της ευημερίας οδηγεί τελικά στην καταστροφή της αγοράς και η κοινωνική δικαιοσύνη αποτελεί αυταπάτη.

Η σφοδρή οικονομική κρίση του 2008, η οποία έμοιαζε με θύελλα, δεν προκλήθηκε μονάχα από τους κερδοσκόπους της Wall Street και τις ριψοκίνδυνες χρηματιστικές και πιστωτικές κερδοσκοπικές κινήσεις τους, τις οποίες επεξεργάστηκαν σε 'φρανκενσταϊνικά εργαστήρια', αλλά και λόγω της ανεπαρκούς επιτήρησης των τραπεζών και της έλλειψης σαφούς και αυστηρής ρύθμισης του παγκόσμιου χρηματοπιστωτικού συστήματος. Εδώ έχουμε ένα παραδειγματικό μάθημα μιας απολύτως ανεπαρκούς συγκρότησης της αστικής κοινωνίας. Προς έκπληξη όλων, ακόμη και ορκισμένοι θεματοφύλακες του ιερού δισκοπότηρου της απορρύθμισης καταλήγουν, σε καιρούς κρίσης, σε *κρατικο-σοσιαλιστικές* αποφάσεις και τοποθετήσεις: από τα φορολογικά έσοδα πρέπει να σωθούν μέσω της κρατικοποίησης οι υπαίτιοι της κερδοσκοπίας, ιδιαίτερα οι μεγάλες 'συστημικές' τράπεζες και επιχειρήσεις, κάτι το οποίο αντιβαίνει στην αρχή του ανταγωνισμού και της χρεοκοπίας. Η ειρωνεία της κρίσης έγκειται στο γεγονός

ότι μέσα από την προσπάθεια των ριζοσπαστών της αγοράς για εκτεταμένο περιορισμό της κρατικής επιρροής προέκυψε το αντίθετο αποτέλεσμα, δηλαδή η μεγαλύτερη μέχρι τώρα εξουσία του κράτους πάνω στις αγορές. Οι κρατικές εγγυήσεις έχουν απομακρύνει από τις τράπεζες και τις μεγάλες επιχειρήσεις τον κίνδυνο, τον οποίο φέρουν τώρα οι φορολογούμενοι.

Στο επίκεντρο μπαίνουν έτσι οι θεμελιωμένες από τον Hegel ιδέες της *επιτήρησης*, της *ρύθμισης* και της *κοινωνικής αρωγής*. Αυτές θα πρέπει να αναδειχθούν ως λειτουργικοί όροι των σύγχρονων κοινωνιών, ως καταστατικώς κομβικά, ουσιώδη κατηγορικά συστατικά στοιχεία της εγγελιανής θεωρίας της νεωτερικότητας – αν και, εν προκειμένω, μονάχα ως προς τα βασικά τους χαρακτηριστικά. Ωστόσο, η σημαντική συνεισφορά του Hegel σε αυτό το πλαίσιο έχει μέχρι σήμερα λησμονηθεί ή περιφρονηθεί. Όμως, εδώ ακριβώς έγκειται ένα σημαντικό επίτευγμα της πρακτικής φιλοσοφίας του: η σύλληψη μιας *ρυθμισμένης και κοινωνικά οργανωμένης κοινότητας της σύγχρονης εποχής*, το θεμέλιο για ένα στηριγμένο πάνω στην οργάνωση της αγοράς κοινωνικό κράτος δικαίου. Ο Hegel επιμένει στην ενότητα δικαίου και ευημερίας και υποβάλλει την ιδέα ότι με τον όρο δίκαιο δεν εννοείται ένα απλώς τυπικό δίκαιο, αλλά ότι το δίκαιο πρέπει να έχει περιεχόμενο και αυτό είναι η ευημερία όλων των μελών της αστικής κοινωνίας. Η ζωή και η ευημερία καθενός καθέκαστου [ατόμου] είχαν αναδειχθεί στο επίπεδο του συστήματος των αναγκών μόνο ως μια *δυνατότητα*, η πραγματοποίηση της οποίας εξαρτιόταν από φυσικές ιδιαιτερότητες και τυχαίες συνθήκες.³⁵ Αυτές οι τυχαιότητες έναντι του σκοπού της ευημερίας πρέπει να ξεπεραστούν, η επιμέρους ευημερία πρέπει να εξεταστεί και να πραγματοποιηθεί ως *δίκαιο για όλους*.

V. Επιτήρηση και εξωτερική ρύθμιση

Μια πρώτη διάσταση της επιτήρησης περικλείει μια νομική *εποπτεία και παρέμβαση* με τη μορφή της εγγύησης της *ασφάλειας*, όπως και έναν συγκεκριμένο έλεγχο και *διεύθυνση του κοινού δημοσίου πράττειν*, όπως για παράδειγμα της δραστηριότητας των επιτηδευματιών, ή τη ρύθμιση της αγοράς ως μια πρώτη επιτήρηση πάνω σε αυτήν. Πρόκειται για «γενικές δοσοληψίες [...], οι οποίες πρέπει να έχουν από πάνω τους μια δημόσια εξουσία»³⁶, ακριβώς για τον λόγο ότι αυτό το σύνολο σχέσεων και διαμεσολαβήσεων δεν μπορεί να εποπτευθεί και να ελεγχθεί από τα καθέκαστα άτομα. Αυτές οι εκ των πραγμάτων αναγκαίες και στοχευμένες επεμβάσεις σχετίζονται, πρώτον, με την αδειοδότηση των εμπορευμάτων από την άποψη του τεχνικού και υγειονομικού ελέγχου τους, όπως για παράδειγμα υγειονομικές υπηρεσίες, πολεοδομικές υπηρεσίες, ιδρύματα για την τεχνική ασφάλεια, για την ασφάλεια των διατροφικών προϊόντων και την προστασία των καταναλωτών. Η δεύτερη παρέμβαση στοχεύει σε ρυθμιστικές διατάξεις [*Regularien*] της αγοράς – επιτήρηση όλων των περιοχών της οικονομικής δραστηριότητας, όπως

³⁵ Hegel, *Philosophie des Rechts*, § 230.

³⁶ Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *Die Philosophie des Rechts. Vorlesung von 1821/22*, επιμ. Hansgeorg Hoppe, Frankfurt am Main, 2005, σελ. 217.

επιτήρηση της βιομηχανίας, της αγοράς, των τραπεζών και των χρηματιστηρίων. Και στις δύο περιπτώσεις παρεμβάσεων πρόκειται για τον καθορισμό λογικών δι-αδικαστικών κανόνων και συγκεκριμένων μεθόδων για την αποφυγή σοβαρών πα-ραβάσεων και αδικιών. Σε αυτό το πλαίσιο ανήκουν επίσης το σύστημα υγείας και η οργάνωση των υποδομών.

Ο περιορισμένος χαρακτήρας αυτής της *εσωτερικής* μορφής επιτήρησης πα-ραπέμπει, από τη μία μεριά, στην απαραίτητη κρατική νομιμοποίηση της εσωτε-ρικής-εμμενούς επιτήρησης (ως ενός αυτο-ελέγχου) και, από την άλλη μεριά, στην επιτακτική ανάγκη ύπαρξης μιας ανώτερης δημόσιας ρύθμισης και διεύθυνσης – στο κράτος. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα παραμένει η, συχνά άνευρη σήμερα, Επιτροπή Ανταγωνισμού, η οποία οφείλει να εγκρίνει τις μεγάλες συγχωνεύσεις επιχειρήσεων, καθώς η μη ρυθμισμένη αγορά, αυτή ακριβώς ‘η ελευθερία του επιχειρείν’, θα μπορούσε να οδηγήσει στο μονοπώλιο και μαζί με αυτό στην *αυτο-διάλυση του ανταγωνισμού και της αγοράς*. Οι ουσιώδεις κοινές υποθέσεις, όπως το σύστημα υγείας, η προστασία του περιβάλλοντος και οι υποδομές, πρέπει να αφαιρεθούν αποφασιστικά από την αρχή της αγοράς, κάτι που βρίσκεται σε αντί-θεση με τη σημερινή μανία των ιδιωτικοποιήσεων. Το δικαίωμα συμμετοχής στη δημόσια περιουσία πρέπει να είναι εγγυημένο για *τον καθένα*. Κάθε συγκεκριμένο πρόσωπο έχει το δικαίωμα συμμετοχής στην αστική κοινωνία, κάθε αποκλεισμός είναι παραβίαση του δικαίου.

VI. Κοινωνική μέριμνα και πρόνοια – θεμέλια για την εγγελιανή σύλληψη ενός κοινωνικού κράτους

Κατ’ αναφορά στο ζήτημα της σχέσης [του ανθρώπου] με τη φύση, ο Hegel έχει αναπτύξει τις ιδέες της μέριμνας και της πρόνοιας, με την έννοια της *φυσικής επιβίωσης* – σήμερα κάνουμε λόγο για το πεδίο της *κοινωνικής μέριμνας και πρό-νοιας*, της *κοινωνικής βιωσιμότητας* [soziale Nachhaltigkeit]. Ως παραδείγματα θα πρέπει εδώ να σκιαγραφηθούν εν συντομία οι τρεις μορφές της κοινωνικής αρωγής και η σύμπραξή τους: Η *υποκειμενική αρωγή*, ως μια πρώτη μορφή, απορρέει από τα άτομα, τα οποία αισθάνονται την ηθική υποχρέωση που εκφράζεται στην καλο-σύνη, τη φιλανθρωπία ή την ελεημοσύνη, στην *ατομική* αλληλεγγύη ως ηθικό καθή-κον για κοινωνική συμπαράσταση στην περίπτωση ανάγκης. Ένα δεύτερο είδος της υποκειμενικής αρωγής έγκειται στην *κοινωφελή, μη κρατική* αρωγή μέσω ενώσεων ατόμων, με τη μορφή μιας *συλλογικής* αγαθοεργίας και αλληλεγγύης, μια σφαίρα της κοινωνικοπολιτικής κινητοποίησης των πολιτών. Η λέξη ‘κοινωφελής’ εκφράζει πλήρως το πνεύμα του Hegel – αφορά στο δημόσιο όφελος, στο όφελος του κοινω-νικού συνόλου, υπηρετεί το *κοινό καλό*. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η αρωγή δεν βρίσκεται υπό την αιγίδα της αρχής της αγοράς, δεν είναι όμως και καμία μορφή κρατικής βοήθειας. Αυτές, όμως, οι εξαιρετικά σημαντικές μορφές υποκειμενικής αρωγής, τις οποίες δεν θα πρέπει σε καμία περίπτωση να υποτιμήσει κανείς, παρα-μένουν πάντα τυχαίες, χωρίς εγγύηση συνέχειας και έτσι δεν προσφέρουν κανένα επαρκές εχέγγυο για την ευημερία αυτών στους οποίους αφορούν. Η αρωγή παρα-μένει κατ’ αρχήν ενδεχομενική – μπορεί και να μην υπάρξει.

Για αυτό τον λόγο, σε κατάσταση ανάγκης έχει επίσης ο καθένας το δικαίωμα στην καθολική, δημόσια αρωγή, από την οποία απορρέει ένα σύνολο μορφών αρωγής και οργανισμών πρόνοιας, γεγονός το οποίο υπερβαίνει τις δυνατότητες της αστικής κοινωνίας (κοινωνικό επίδομα, επίδομα παιδιών και νέων, επίδομα γήρατος, επίδομα αναπηρίας, ως μορφές δημόσιας-κρατικής αλληλεγγύης). Σήμερα μπορούν να καταγραφούν συχνά συγκεκριμένοι συνδυασμοί υποκειμενικών και δημόσιων μορφών αρωγής, οι οποίες ασκούνται μέσω της κινητοποίησης των συμβαλλομένων και της υποστήριξης των φιλανθρωπικών ενώσεων εκ μέρους των δημόσιων, κρατικών οργανισμών. Σύμφωνα με τον Hegel, παραμένει αποφασιστικό για τον έλεγχο και τις πηγές χρηματοδότησης το εργαλείο της *φορολογίας και του φορολογικού συστήματος* – σήμερα, ιδιαίτερα το μοντέλο της προοδευτικής φορολόγησης εισοδημάτων, μέσω της οποίας καθορίζεται η συγκεκριμένη συμμετοχή στην κοινή περιουσία και επί τη βάση της οποίας μπορεί να οργανωθεί δίκαια η αρωγή ως κοινή υποχρέωση. Όλες οι παραπάνω μορφές κοινωνικής αρωγής διαμορφώνουν τους βασικούς πυλώνες ενός κοινωνικού κράτους, της καθοριστικής αρχής και της προϋπόθεσης για μια λειτουργική οργάνωση της αγοράς, για μια σύγχρονη κοινωνία – «η σύλληψη του κράτους ευημερίας μετατράπηκε σε στήριγμα μιας καινοτόμου κοινωνίας»³⁷, σε *conditio sine qua non* της ελευθερίας στη σύγχρονη εποχή.

VII. Η μετάβαση από την αστική κοινωνία στο κράτος, στην έννοια του ελεύθερου πολίτη

Η ακριβής και αυστηρή διάκριση μεταξύ αστικής κοινωνίας και κράτους, όπως και η θεμελίωση της πρωτοκαθεδρίας του πολιτικού ως αληθούς σφαίρας της καθολικότητας, αποτελούν έναν κεντρικό άξονα της πολιτικής φιλοσοφίας του Hegel. Στην αστική κοινωνία βρίσκονται τα θεμέλια της ελεύθερης μερικότητας των μελών της, η βάση της δυναμικής και της καινοτόμου δύναμης της σύγχρονης κοινωνικής συμβίωσης. Ωστόσο, δίχως έλλογη ρύθμιση και οργάνωσή αυτή θα οδηγείτο στην καταστροφή κατ' αναφορά στην ίδια την αρχή της, θα υπέσκαπτε η ίδια τον εαυτό της και θα αποσταθεροποιείτο. Σε όλα τα επίπεδα της αστικής κοινωνίας προβάλλει, μάλιστα, το καθολικό, αλλά ακόμη ανεπαρκώς: Η βιομηχανία δεν μπορεί να αυτο-εποπτευθεί, χρειάζεται καθολικές, αμερόληπτες αρχές (εθνικούς και διεθνείς οργανισμούς ρύθμισης): η απονομή της δικαιοσύνης πρέπει να είναι καθολική, δηλαδή ανεξάρτητη, αναφέρεται όμως μονάχα στο τυπικό δίκαιο: η αγαθοεργή, φιλανθρωπική-κοινωφελής αρωγή δεν μπορεί να αντικαταστήσει τη δημόσια-κρατική αρωγή: οι μη κρατικοί οργανισμοί, οι οποίοι δεν στηρίζονται από την αγορά, έχουν σημαντική συνεισφορά στην [κοινωνική] ένταξη, όχι όμως χωρίς τη στήριξη του στοιχείου του πολιτικού. Οι απαραίτητες για μια σύγχρονη κοινωνία επαγγελματικές και τοπικές ομάδες καθιστούν δυνατή μονάχα την μερική συμμετοχή. Οι τρεις ανερχόμενες μορφές σύνδεσης των αρχών της μερικότητας και της καθολικότητας θα μπορούσαν να συγκεκριμενοποιηθούν ως εξής: α) ο

37 Stiglitz, Im freien Fall, σελ. 256.

δρων της αγοράς [Markttakteur], ο παραγωγός και καταναλωτής, βρίσκεται με την εγωιστική-ατομιστική έποψή του για τον κόσμο μέσα στο σύστημα των αναγκών απέναντι στον αλλότριο, μόνο εν μέρει ελέγξιμο, μηχανισμό της αγοράς, βρίσκει τον εαυτό του σε έναν δεσμό ολόπλευρης εξάρτησης· β) το προσδιορισμένο μέσω μιας καθολικής δικαιοϊκής αντίληψης υποκείμενο του δικαίου βιώνει στην απονομή της δικαιοσύνης την πραγματοποίηση των νόμων του τυπικού δικαίου και την καθολική αναγνώριση ως συγκεκριμένο πρόσωπο· ενώ γ) τα μέλη της *civil society*, με την προσανατολισμένη στο γενικό καλό αντίληψή τους περί αλληλεγγύης, κινητοποιούνται προς τον στόχο μιας κατάλληλης οργάνωσης του συστήματος της αγοράς και της κοινωνικής αρωγής. Οι δρώντες, οι οποίοι έχουν συνενωθεί σε μια επαγγελματική τάξη, σε τοπικές ομάδες και, σήμερα, σε νέες μορφές συνεργατικότητας με άλλους, συστήνουν, έχοντας συνείδηση μιας *corporate identity*, τις προϋποθέσεις για την υπέρβαση της αλλοτριωμένης ηθικότητας.

Η διφυής αστική κοινωνία, η διαμελισμένη στα άκρα της ηθικότητα, πατάει πάνω και στις δύο αρχές, οι οποίες δεν μπορούν να ενοποιηθούν πλήρως εντός αυτής της σφαίρας – πάνω στις αρχές της *καθέκαστης* [partikulare] *μερικότητας* και της *καθολικότητας της διάνοιας*. Αυτή η αστική κοινωνία, η οποία φέρει κατ' αρχάς της σφραγίδα της ατομικής ιδιοκτησίας, του ανταγωνισμού και της αγοράς, αντιπροσωπεύει το κινούν, καινοτόμο στοιχείο, τον κινητήρα για μια σύγχρονη και ελεύθερη τάξη πραγμάτων [Ordnung], και ταυτόχρονα μια σφαίρα του αλόγου³⁸, η οποία απαιτεί την έλλογη διευθέτησή της. Η *καθολικότητα της διάνοιας* πρέπει να αναιρεθεί στην *καθολικότητα του λόγου*, το σύστημα του ατομισμού σε ένα σύστημα της πολιτικής αναγνώρισης και της ελεύθερης συμμετοχής των πολιτικών δρώντων, των πολιτών.

Η *κοινότητα της ανάγκης και της διάνοιας* πρέπει να *αναιρεθεί* στην *έλλογη κοινότητα του κράτους* ως την υλοποιημένη, πραγματωμένη έννοια της ελεύθερης βούλησης. Το κράτος θα αποδειχθεί τότε ως το 'αληθές θεμέλιο' της αστικής κοινωνίας, ως προϋπόθεση της ύπαρξής της. Αυτή η αντίληψη βρίσκεται σε αντιδιαμετρική κατεύθυνση τόσο από τη θέση του Marx για την αστική κοινωνία ως βάση και το κράτος ως εποικοδόμημα όσο και από το οικονομιστικό «πιστεύω» των φονταμενταλιστών της αγοράς τύπου *Chicago boys* – βρίσκεται ενάντια στις φαντασιοπληξίες της *Wall Street* και ενάντια στον απορρυθμισμένο καπιταλισμό της μεγαλύτερης *People's Republic*, συνεπώς ενάντια στα σχέδια, τα οποία απειλούν τη θεμελιώδη αρχή της νεωτερικότητας, την ατομική ελευθερία όλων. Η τοποθέτηση του Hegel δεν θα πρέπει να τοποθετηθεί με το κεφάλι πάνω και τα πόδια κάτω, όπως κάποτε απαιτούσε ο Marx. Η σύλληψη του Hegel στηρίζεται πάνω στα σταθερά πόδια του κεφαλιού, δηλαδή στο μοναδικό σταθερό θεμέλιο της εννοιολογικής σκέψης. Και επιπλέον, ο Hegel δεν μπορεί να συκοφαντηθεί ως περιορίζων την ατομική ελευθερία ή ως πρόδρομος του ολοκληρωτισμού, όπως ισχυρίζονται οι φονταμενταλιστές της αγοράς και του κεφαλαίου και οι αυτοαποκαλούμενοι φιλελεύθεροι. Η σύλληψη του κράτους ως κοινότητας ελεύθερων *citoyen*, η σύλ-

38 Μια σφαίρα της τυχαίας καλοβουλίας, κακοβουλίας, του κακού, της τυχειότητας, της ανάγκης [Not], της εξωτερικής αναγκαιότητας, της καταστροφής, της φοβερής διαφθοράς, της αλλοτριωμένης ηθικότητας, πρβλ. Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: Vorlesungen über die Philosophie des Rechts. Berlin 1819/1820, nachgeschrieben von J.R. Ringier, επιμ. E. Angehrn, M. Bondeli και H.N. Seelmann, Hamburg, 2000, σελ. 114.

ληψη της έννοιας του ελεύθερου πολίτη βρίσκεται στο κέντρο της πρακτικής του φιλοσοφίας ως σκέψη της ελευθερίας.

Η αρχή της μερικότητας αποκρυσταλλώνεται ως το ελατήριο του συστήματος των αναγκών, ως μια ουσιαστική κινητήριος δύναμη και ταυτόχρονα ως το θεμέλιο για την απειλητική και ασταθή πλευρά της αστικής κοινωνίας.

Από μια άποψη, οι κρίσεις αποτελούν σταθερό συστατικό στοιχείο του καπιταλιστικού γονιδιώματος. Ακριβώς οι παράγοντες που χαρίζουν στον καπιταλισμό τη ζωτικότητα του, δηλαδή τη δύναμή του για ανανέωση και την ανθεκτικότητά του απέναντι στους κινδύνους, μπορούν από την άλλη μεριά να αποτελέσουν τον καταλύτη για το ξέσπασμα επενδυτικών και πιστωτικών κρίσεων όπως και για καταστροφικές καταρρεύσεις.³⁹

Όμως δίχως την ικανοποίηση, την ανάπτυξη της μερικότητας, των συγκεκριμένων προσώπων—με όλα τα διπλά τους πρόσωπα, ειδικά την αντίθεση των *δυνάμεων της ανανέωσης και της καταστροφής* και την αντίθεση μεταξύ *προόδου και ανασφάλειας*—δεν μπορεί η σκέψη μιας ελεύθερης κοινότητας να θεμελιωθεί επαρκώς. Η αυθαιρεσία αποδεικνύεται ως αναγκαία, εμμενής στιγμή της ελευθερίας. Οι προσπάθειες να αποδιώξουμε αυτή τη σκιά (η οποία ανήκει στη φύση του ανθρώπου) είναι κατανοητές, όμως συνεπάγονται ένα μη αποδεκτό κόστος. Μια συμβολική αναπαράσταση αυτού αποτελεί η ιστορία του Adelbert von Chamisso για τον Peter Schlemihl, ο οποίος ήθελε να απαλλαγεί από τη σκιά του, όμως με αυτό δεν κέρδισε την ευτυχία. Η περιγραφόμενη αρνητικότητα ενυπάρχει στη σύγχρονη εποχή. Σύμφωνα με τον Hegel, δεν μπορεί να ξεπεραστεί, πρέπει να αναπαράγεται διαρκώς, γιατί αποτελεί συνθήκη δυνατότητας η οποία καθιστά δυνατή την ελευθερία. Ο σφραγισμένος από τη διάρρηξη και την αλλοτρίωση σύγχρονος κόσμος είναι μια «εύθραυστη ομορφιά», πρέπει να «εξημερωθεί», να οργανωθεί έλλογα.

Το κακό με τα προγράμματα μιας κοινωνικής ή κοινοτικής ιδιοκτησίας έγκειται πάντα στις προσπάθειες για εκμηδενισμό της παραπάνω περιγραφόμενης μερικότητας, οι οποίες απορρέουν από αυτά και πάντοτε αποτυγχάνουν. «Η ανισότητα της περιουσίας είναι ένα δίκαιο της φύσης, της μερικότητας, γιατί αυτή είναι η διαφορετικότητα».⁴⁰ Τα οπωσδήποτε ελκυστικά ονειροπολήματα μιας τέτοιας ισότητας οδηγούν πάντα στην καταστροφή της υποκειμενικής ελευθερίας

39 Mihm/Roubini, *Das Ende der Weltwirtschaft*, σελ. 13.

40 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *Vorlesungen über Rechtsphilosophie 1818-1831*, επιμ. και σχολ. Karl-Heinz Ilting, Stuttgart-Bad Cannstatt 1973 κ.ε., τ. 1: *Der objektive Geist, aus der Heidelberger Enzyklopädie 1817, Naturrecht und Staatswissenschaft nach der Vorlesungsmitschrift von C.G. Heymeyer, mit Hegels Vorlesungsnotizen 1818-1819*, σελ. 315. «Η φύση της μερικότητας είναι ο τόπος στον οποίο η ανισότητα βρίσκεται το δίκιο της, έτσι ώστε η ισότητα θα ήταν εδώ πέρα ακριβώς αδικία.» Ilting, τ. 3: *Philosophie des Rechts. Nach der Vorlesungsnachschrift von Heinrich Gustav Hotho 1822/23*, σελ. 218: «Όλοι έχουν ίδια δικαιώματα, στον βαθμό που καθένας πάνω στον κόσμο διαθέτει το ίδιο αφηρημένο δίκαιο. Όμως το αφηρημένο δίκαιο πρέπει να υλοποιηθεί, και το δίκαιο εισέρχεται κατά την υλοποίησή του στη σφαίρα της τυχαιότητας, π.χ. της υποκειμενικής επιθυμίας [*Belieben*], της ανάγκης [*Bedürfnis*], και κατ' αυτό τον τρόπο εισέρχεται στη σφαίρα [της] ανισότητας.» Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *Vorlesungen über Naturrecht und Staatswissenschaft Heidelberg 1817/18 mit Nachträgen aus der Vorlesung 1818/19. Nachgeschrieben von P. Wannenmann*, επιμ. C. Becker et al., εισαγωγή του Otto Pöggeler, Hamburg, 1983, σελ. 20.

του καθέκαστου [ατόμου], συμβαδίζουν με τον σοβαρό περιορισμό ουσιωδών δικαιωμάτων. Όμως *μονάχα* με την απελευθέρωση της μερικότητας, μια αποτελεσματική θεμελίωση της ελευθερίας είναι και πάλι καταδικασμένη σε αποτυχία. Οι πρωταγωνιστές του ριζοσπαστισμού της αγοράς τιμούν την αγορά ως το αληθινό άγιο δισκοπότηρο της ελευθερίας. Όμως προφανώς και πρόκειται για μια αυθαίρετη-τυχαία σχέση, για ένα 'πέλαγος αυθαιρεσίας', η εντυπωσιακότερη θεσμοποίηση της οποίας είναι βεβαίως το χρηματιστήριο, η *Wall Street*. Με αυτό τον τρόπο συγχέονται η αυθαιρεσία και η τυχαιότητα (ηθελημένα ή αθέλητα) με την ελευθερία, αφήνοντας τα πάντα να παραμένουν απλώς στο επίπεδο της διάνοιας, στο επίπεδο ενός ανεπαρκούς καθολικού. Εν τω μεταξύ, οι υμνητές της ανάπτυξης και οι φονταμενταλιστές της αγοράς, με τις επαγγελίες τους για τις αυτορρυθμιζόμενες αγορές, βρίσκονται σε μια καταφανή κατάσταση ανάγκης να πρέπει να εξηγήσουν τα 'εγκλήματα του κεφαλαίου' στο χρηματοοικονομικό σύστημα, τα οποία κανείς δεν μπορεί να παραβλέψει. Ωστόσο, το αργότερο ήδη από την εποχή του Hegel μπορούσε και μπορεί να καταλάβει κανείς ότι η αγορά –παρ' όλο που αυτή αποτελεί ένα από τα απαραίτητα θεμέλια για τη συγκρότηση μιας ελεύθερης κοινότητας– δεν μπορεί, ακριβώς λόγω του χαρακτήρα της, να παραγάγει από μόνη της μια λογική δομή, αλλά πρέπει να ρυθμιστεί και να οργανωθεί έλλογα. Η αγορά χρειάζεται ένα κατάλληλο οργανωτικό πλαίσιο. Το αγοραίο-ριζοσπαστικό «μάντρα»: «η ρύθμιση σκοτώνει την καινοτομία», έχει χάσει την ελκυστικότητά του.⁴¹ Την αγορά δεν πρέπει ούτε να την δαιμονοποιεί κανείς ούτε να τη λιβανίζει. Παρ' όλο που αυτή αποτελεί μια συνθήκη δυνατότητας της ελευθερίας, στην αγορά δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να αποδοθεί ο χαρακτηρισμός *ελεύθερη*. Τόσο ένας απορρυθμισμένος καπιταλισμός τύπου *Wall Street* όσο και μια γραφειοκρατική σοσιαλιστική *People's Republic* –είτε το εκρηκτικό μείγμα των δύο σχηματισμών– απειλούν και υποσκάπτουν την αρχή της ατομικής ελευθερίας όλων των επιμέρους, η οποία σφραγίζει τη σύγχρονη εποχή. Είναι, επίσης, μη ωφέλιμα τα αποκαλυπτικά [*apokalyptisch*] σενάρια περί κατάρρευσης, όπως και οι θεωρητικά αστήριχτες φαντασιοκοπίες περί κοινωνικής ιδιοκτησίας, η πραγματοποίηση των οποίων εμποδίζει την ανάπτυξη μιας κοινότητας της ελευθερίας: Το ναυάγιο του απορρυθμισμένου καπιταλισμού δεν σημαίνει αποτυχία του δρόμου προς μια ελεύθερη κοινωνία. Σε κάθε περίπτωση, είναι προφανής η ανεπάρκεια και η αβασιμότητα και των δύο προτύπων –της σοσιαλιστικής κοινωνικής ιδιοκτησίας και του αγοραίου φονταμενταλισμού– ως δύο αντίθετων εισηγήσεων σχετικά με τη συμμετοχή στο *wealth of nation*.

***

41 Stiglitz, Im freien Fall, σελ. 40.

Ο Robert Pippin στη μονογραφία του *Η πρακτική φιλοσοφία του Hegel* διατυπώνει το αίτημα για συνέχιση του προγράμματος του Hegel: Κατά τη γνώμη μου, αυτό αφορά, στον πυρήνα του, σε μια νέα σύλληψη μιας τόσο οικολογικά όσο και κοινωνικά βιώσιμης και δίκαιης κοινωνίας και μιας αντίστοιχης παγκόσμιας τάξης πραγμάτων. Πρόκειται για τη συνέχιση της φιλοσοφίας της ελευθερίας του Hegel. Τώρα είναι ο καιρός για μια θεμελιακή μεταμόρφωση στο πεδίο της σκέψης – ούτε λιγότερο ούτε περισσότερο απ' ό,τι η *hegelian turn* στο πεδίο της φιλοσοφίας.

Γλωσσάρι	
Γερμανικά-Ελληνικά	Ελληνικά-Γερμανικά
Allgemeinheit: καθολικότητα	ανάιρεση: Aufhebung
Aufhebung: ανάιρεση	ανάγκη (βιωτική κτλ.): Bedürfnis
Bedürfnis: ανάγκη (βιωτική κτλ.)	αναστοχασμός: Reflexion
Begriff: έννοια	αστική κοινωνία (κοινωνία των πολιτών): bürgerliche Gesellschaft
Besonderheit: μερικότητα	αυθαιρεσία: Willkür
Bürger: πολίτης	αυτόνομος: selbständig
bürgerliche Gesellschaft: αστική κοινωνία (κοινωνία των πολιτών)	βούληση: Wille
Einzelheit: καθεκαστότητα	διαμεσολάβηση/μεσολάβηση: Vermittlung
Interesse: συμφέρον	διάνοια: Verstand
modern: νεωτερικός, σύγχρονος	δίκαιο: Recht
Moderne: σύγχρονη εποχή	δικαίωμα: Recht
Modernität: νεωτερικότητα	έλλογος: vernünftig
Person: πρόσωπο	έννοια: Begriff
Privatperson: ιδιώτης	ευημερία: Wohl
Recht: δίκαιο, δικαίωμα	ηθικότητα: Sittlichkeit
Reflexion: αναστοχασμός	ιδιώτης: Privatperson
selbständig: αυτόνομος	καθεκαστότητα: Einzelheit
Sittlichkeit: ηθικότητα	καθολικότητα: Allgemeinheit
Vermittlung: μεσολάβηση, διαμεσολάβηση	Λόγος: Vernunft
Vernunft: Λόγος	μερικότητα: Besonderheit
vernünftig: έλλογος	νεωτερικός: modern
Verstand: διάνοια	νεωτερικότητα: Modernität
Wille: βούληση	πολίτης: Bürger
Willkür: αυθαιρεσία	πρόσωπο: Person
Wohl: ευημερία	σύγχρονη εποχή: Moderne
	σύγχρονος: modern
	συμφέρον: Interesse

Στα ελληνικά η λέξη «κρίση» συμπεκνώνει τουλάχιστον δύο μεγάλες κατηγορίες νοημάτων. Αφενός, παραπέμπει στις έννοιες της απόφασης, της άποψης ή της γνώμης και, σε στενή συνάφεια με αυτές, στις έννοιες της κριτικής, της αξιολόγησης και της δίκης. Έτσι κάποιος/ου η «κρίση» μπορεί, παραδείγματος χάρη, να επηρεαστεί από την υπερβολική χρήση αλκοόλ· οι δικαστικοί, οι δημόσιοι υπάλληλοι αλλά και τα επιστημονικά άρθρα περνάνε από «κρίση». Αφετέρου, παραπέμπει στις καταστάσεις εκείνες, στις οποίες η αναπαραγωγή της προηγούμενης, της κανονικής ή ομαλής συνθήκης είναι δύσκολη ή αδύνατη. Έτσι, για παράδειγμα, κάνουμε λόγο για «κρίση» άσθματος όταν το αναπνευστικό σύστημα δεν λειτουργεί κανονικά ή για οικονομική «κρίση» όταν το οικονομικό σύστημα δεν αναπαράγει ομαλά τον εαυτό του.

Η πρώτη σημασία προκύπτει από το αρχαιοελληνικό ρήμα «κρίνω», το οποίο αρχικά σήμαινε «διαχωρίζω», αλλά αρκετά νωρίς (στα ομηρικά χρόνια), επίσης, «αποφασίζω». Η δεύτερη σημασία, η οποία είναι και μεταφορική, προκύπτει –σύμφωνα με τους περισσότερους λεξικογράφους– ως μεταφραστικό δάνειο ή αντιδάνειο από τα λατινικά ή τις λατινογενείς γλώσσες. Η «κρίση» έγινε *crisis* (λατ., αγγλ. & ισπ.), *crise* (γαλλ.) και *crisi* (ιταλ.) και κατόπιν «κρίση». Με αυτό τον τρόπο, ενώ τα λατινικά, οι λατινογενείς γλώσσες και τα αγγλικά έχουν δύο όρους για να αποτυπώνουν τις δύο διαφορετικές οικογένειες σημασιών (*iudicium*, *judgement*, *jugement*, *juicio*, *giudizio* για την «κρίση» και *crisis*, *crise*, *crisi* για την «κρίση»), τα ελληνικά περιορίζονται σε μία και μόνη λέξη, την *κρίση*.

Κατά ενδιαφέροντα τρόπο, ήδη από τα αρχαία ελληνικά, μπορούμε να ανιχνεύσουμε κάποιες χρήσεις της λέξης, οι οποίες συμπεκνώνουν και τις δύο σημασίες. Έτσι, η «κρίσις» μπορεί να σημαίνει το κρίσιμο σημείο μιας αρρώστιας, το σημείο όπου “αποφασίζεται” η τύχη της ζωής του ασθενούς. Επίσης, κατά ενδιαφέροντα τρόπο, η φιλοσοφία, σε ανεξάρτητους μεταξύ τους κλάδους, έχει φέρει κοντά τις δύο σημασίες, οι οποίες συμπεκνώνονται στη μία και μοναδική ελληνική λέξη. Για παράδειγμα, στη φιλοσοφία και την ιστοριογραφία της επιστήμης η κρίση σηματοδοτεί μια κατάσταση, κατά την οποία το κυρίαρχο Παράδειγμα αδυνατεί να αναπαραγάγει ομαλά την κυριαρχία του εξαιτίας μιας πλειάδας εμπειρικών ανωμαλιών. Η κατάσταση αυτή, παράλληλα, ωθεί στην όξυνση της κριτικής και στην ανάληψη μιας σειράς αποφάσεων ή αξιολογήσεων, οι οποίες δεν ήταν διαθέσιμες στο παρελθόν. Αντίστοιχα, αλλά με αρκετές διαφορές, στον χώρο της πρακτικής φιλοσοφίας, η έννοια της κρίσης σηματοδοτεί την απουσία εγκαθιδρυμένων κριτηρίων για την ανάληψη και τη νοηματοδότηση μιας πράξης – κατάσταση η οποία αναγκαία ωθεί στην κριτική και την απόφαση.

Μοιάζει, λοιπόν, η κρίση όντως «να γεννά ευκαιρίες», όχι όμως αυτές που εννοούν οι επιτήδαιοι της αναπαραγωγής της υπάρχουσας κατάστασης. Η “κρίση” επισύρει ‘κρίση’. *Κρίση* λοιπόν...

